

דוד גירוש ספרד – קובץ מאמרים. עורכים: יום טוב עסיס ויוסף קפלן. מרכז זלמן שז"ר לתולדות ישראל, ירושלים 1999. טו+322+171 עמודים.

הספר הזה הוא אחד מבין ארבעה ספרים אשר עוסקים בתולדות יהודי ספרד לפני הגירוש (1492) ולאחריו. הקובץ מושתת על הרצאות שנישאו בכנס שהתקיים בירושלים בינואר 1992 במסגרת האירועים לציון חמש מאות שנה לגירוש ספרד. הכנס אורגן על ידי האיגוד הבינלאומי של חברות היסטוריות לחקר תולדות עם ישראל, שפרופסור יצחק טברסקי ז"ל עמד אז בראשו, ולזכרו מוקדש הכרך העשיר שלפנינו. בכרך שבעה עשר מאמרים בעברית, ממוינים לארבע חטיבות, ועוד שמונה מאמרים באנגלית.

תוכן העניינים

יהודי ספרד ערב הגירוש: לואיס סוארס פרננדס, ערי קסטיליה והבעיה היהודית; חוסה הינוחוסה מונטאלבו, הקהילות היהודיות במלכות ולנסיה בשלהי ימי הביניים ערב הגירוש; מריה אנטוניה בלבראבו, יהדות מזרח אנדלוסיה בתקופה שקדמה לגירוש; ישראל מ' תאשמע, לידיעת מצב לימוד התורה בספרד במאה ה-15; משה אורפלי, לדמותה של היהדות על פי *Censura et confutatio libri Talmud*, 1488; דוד רומנו, בונסטרוק בנבנשתי – גובה המסים היהודי האחרון בספרד (גרונה 1492).

הגירוש: חיים ביינארט, גירוש ספרד – סוף מעשה במחשבה תחילה; מיגל אנחל מוטסי-דולדר, פירוקן הרשמי של הקהילות היהודיות בממלכת ארגוניה; אסונסיון בלסקרמרטינס, גירוש היהודים מאדמות האצולה – אחוזות קבלריה ואלעזר של מסדר ההוספיטלרים.

אנוסים ואינקוויזיציה: קרלוס קרטה פרונדו, המלנכוליה בקרב אנוסי קסטיליה והגירוש של שנת 1492; מיגל אנחל לדרריקסאדה, יהודים ואנוסים באנדלוסיה, 1481–1508; מריה דל פילר רבאדה אובדורו, הזמת העדים של התביעה במשפטי האינקוויזיציה, 1483–1507.

התגובות לגירוש: יוסף הקר, תגובות המגורשים לגירוש ספרד ולשמד פורטוגאל; יוסף דן, המהפכה בספרות המוסר העברית בעקבות הגירוש; משה אידל, לקורותיו של מגורש – ר' יצחק בן חיים הכהן משאטיבה; יוסף יהלום, אשמה והאשמה – תגובות לגירוש ספרד ולשמד בשירת הניצולים; אלוי בניטרוראנו, השתלבותם מחדש של יהודים מגורשים בחברה הספרדית עד שנת 1500.

החלק האנגלי: ברנרד ספטימוס, יצחק עראמה ו"האתיקה" של אריסטו; דוויין א' קרפנטר, מאלבראק ועד אלבראקוס – לגלגולו של שם ערב הגירוש; מרווין לוננפלד, בידודה של יהדות קסטיליה על ידי פרדיננד איסבל הקתולית, 1474–1492; ג'וזלן ג' הילגארט, תגובותיהם של אינטלקטואלים קתוליים לנוכחות היהודית בספרד בתקופת שלטון המלכים הקתולים; בנימין ר' גמפל, פרננדו ואיסבל ושקיעת יהדות פורטוגל ונברה; אליעזר גוטוירט, המשכיות ושינוי אחרי 1492; אנחל אלקלע, מאירצון להתנכרות – יהודים ומומרים בספרות הספרדית בתקופת הגירוש (1474–1516); ריצ'רד ה' פופקיין, אנוסים, נוצרים חדשים, וראשיתו של האנטי-טרייניאניזם המודרני.

לספר נלוו מפתחות של שמות ומקומות בעברית ובאנגלית, ואלה עושים את הכרך הגדול והמרתק זמין ומועיל יותר לקורא.

Crisis and Creativity in the Sephardic World 1391–1648, ed. Benjamin R. Gampel, New York 1997, XVI + 413 pp.

הספר מחזיק חמישה עשר מאמרים והוא מבוסס על כנס בינלאומי שהתקיים בסתיו 1992 מטעם הסמינר התיאולוגי היהודי באמריקה (JTS), המוויאן היהודי והמרכז למדעי היהדות באוניברסיטת קולומביה שבניו יורק, וכותרתו זהה לכותרת הספר.

הספר מתמקד בשלושה עניינים עיקריים: החיות התרבותית של היהודים הספרדים טרם הגירוש; המשמעויות הדמוגרפיות של צו הגירוש או ההמרה; ודרכי ההסתגלות וההישדות של המגורשים, בעיקר מבחינה אינטלקטואלית וספרותית. בהקדמתו מסביר העורך כיצד המאמרים השונים מתמודדים עם היבטים שונים של העניינים הללו ומה תרומתם למחקר עד כה. בספר שישה חלקים:

מבט על היסטורי – י"ח ירושלמי, גלות וגירוש בהיסטוריה היהודית;
 היהדות האברית – תרבות וחברה – ר"פ שיינדלין, שירת חול עברית במאה החמש-עשרה
 בספרד; ס' פלדמן, 1492: בית מפוצל; ת"פ גליק, על אתניות של מומרים ואנוסים;
 היהדות האברית – הגירוש – ח' בינארט, צו גירוש מספרד: המאורעות שקדמו לו,
 הגורמים וניתוח טקסטואלי; מ"ח פימנטה פרו טאווארס, גירוש או היטמעות? הבעיה של יהודי
 פורטוגל; ב"ר גמפל, ההגליות ממלכות נאוארה בשנת 1492: פרספקטיבה ביוגרפית;
 המשכיות ושינוי בפזורה הספרדית – חיי הקהילה – קפלן, ההגדרה העצמית של היהודים
 הספרדים במערב אירופה ויחסם לנוכרי ולזר; " ברנאי, אבות-טיפוס של מנהיגות בקהילה
 הספרדית: סמינה במאה השבע-עשרה; ר' סגרה, פליטים ספרדיים בפרארה: שתי משפחות
 נכבדות;
 המשכיות ושינוי בפזורה הספרדית – המאמן האינטלקטואלי – מ' אידל, מפגשים בין מקובלים
 ספרדים ואיטלקים בדור הגירוש; ח' תירושי-סמואלסון, התכלית הסופית של חיי האדם בספרות
 הפילוסופית שלאחר הגירוש;
 המשכיות ושינוי בפזורה הספרדית – ממדים תרבותיים – מ' שמלצר, כתבי יד וספרים
 מודפסים עבריים בקרב הספרדים לפני הגירוש ולאחריו; ד"א קרפנטר, רב-מכר של מומר: קלסטינה
 ותולדותיה הזרים; ו"ב מאן, האמנות הטקסטית הספרדית: המשכיות בפזורה.
 לספר נוסף מפתח מפורט ומועיל. אין פרטים על המשתתפים בקובץ.

In Iberia and Beyond — Hispanic Jews Between Cultures, ed. Bernard D. Cooperman, Newark & London 1998, X + 390 pp.

בספר זה כונסו שנים-עשר מאמרים מתוך מבחר גדול יותר של הרצאות שנישאו באביב 1991 באוניברסיטת מריילנד לציון חמש מאות שנה לגירוש ספרד. שם הספר רומז לכך שעניינו אינו נתחם בגבולות ספרד בלבד ואינו מסתיים בסוף המאה ה-15. ואכן, המאמרים בקובץ דנים במבחר סוגיות מתוך מספר פרספקטיבות ומציגים אותן באורח מעניין ומעורר למחשבה נוספת. המאמרים הם: ד"א קרפנטר, דמות היהודי בשירי השבח של מרי הקדושה (Cantigas de Santa Maria) לאלפונסו המלומד; ב' ספטימוס, השקפות ספרדיות-יהודיות על נצרות ואסלאם; מ"ד מאירסון, החיים הכלכליים של יהודי מוראווידרו (Muraviedro) במאה החמש-עשרה; ב"ר גמפל, האם יהדות נבארה בימי הביניים מצילה את אומתנו מ-(Convivencia)? בנאבו, שירה בשתי לשונות – החירגיה הממושח שלה; א' גטווירט, אלמנות, אומנים וסוגיות החיים: האידאולוגיה של הבורגנות הספרדית-היהודית; ד"י לסקר, השפעת הנצרות על הפילוסופיה היהודית האברית המאוחרת; ח' תירושי-טושילד, האושר האנושי – השקפות ספרדיות מן המאה החמש-עשרה על השמחה; ל' מרץ, יישום חוקי הדם הטהור בטולדו במאה השש-עשרה; ר' לוין מלמד, מתייחדים ותפילה באלכאזאר במאה השש-עשרה; ב"ד קופרמן, האנוסים הפורטוגלים באנקונה – פעילות יהודית פוליטית באיטליה בראשית העת החדשה; ה' מקולן, החשיבות של הספרדיות באורתודוקסיה ובכפירה היהודית באמסטרדם במאה השבע-עשרה.
 לספר נלווה מפתח מפורט. אין נתונים על המשתתפים בקובץ.

From Iberia to Diaspora: Studies in Sephardic History and Culture, ed. Yedida K. Stillman & Norman A. Stillman, Leiden-Boston-Köln 1999, XI+563 pp.

גם הספר הזה מושגת על דברים שנישאו בוועידה לציון חמש מאות שנה לגירוש ספרד. בשנת 1991 התקיימה באוניברסיטת בינגהמטון (אוניברסיטת המדינה של ניו יורק) הוועידה הבינלאומית השנייה ללימודים ספרדיים, והספר הזה הוא מפירותיה. בשונה משני קודמיו, הקובץ הנוכחי מטפל בהיבטים שונים של יהודי ספרד ותרבותם עד ימינו אלה. ארבעים המאמרים שבו מאוגדים בשישה חלקים; רובם כתובים אנגלית ומיעוטם ספרדית וצרפתית.
 קהילות ספרדיות ומזרחיות – עבר והווה: ו"פ וייקר, התמזגות הזהות היהודית והתרבותית בקרב היהודים בתורכיה; פ"ס דיאס, הקהילה היהודית באיים האזוריים מ-1820 ועד עתה; ג"ה הסקל, התפרקות התרבות הספרדית בבולגריה; א"ב פרום, עליית דם פולחנית בצפון מערב יוון; י' כרם, האירופיזציה של הקהילה הספרדית בסלוניקי; ר' איון, הספרדים מספרד באלג'יריה במאות

הייג'הייד; ד"ר שרטור, מרוקו, אנגליה וקץ הסדר העולמי הספרדי (מאיר מקנין, יהודי הסולטאן); מ"מ סרלס, היבטים של השפעת חברות הסעד היהודיות במרוקו; ר' סימון, נורמות ועבודות הבית כמגדירי המעמד של נשים יהודיות בלוב; ב"צ עיראקייקלורמן, המשיח התימני בימי הרמב"ם – אות לבאות למשיחים בעתיד; ר"פ זנר, זרמים של הגירה – הגירה ספרדית לבריטניה ולארצות הברית; ש' טייב'קלין, יהודי צפון אפריקה בטורונטו כיום – התבוללות או הישרדות; א' בנבנשת, הקהילה היהודית הספרדית בפריס.

היסטוריה אינטלקטואלית: ג' אדווארדס, התחלות של תיאוריה מדעית על גזע? ספרד, 1450-1600; ז' גוטביסמוט, הטיועון ההיסטורי במסורת הספרדית של הפולמוס היהודי-הנוצרי של איזידור דה סביל עם יצחק אברבנאל ואברהם זכותו; ת"א פרי, המאמר של מונטיין על הבל ועל קהלת; צ' זוהר, מסורת ספרדית על גלות וצינונות פוליטית – העמדה ההלכתית של רבי יעקב משה טולדנו; ר' פטאי, אלכימאים ספרדיים.

ספרות ופולקלור: נ' רות, מה נחשב לספרות ספרדית; א' סינובאדיוס וג' טאראגונה, מסורת יהודית בצורה ערבית בשירת המלחמה של שמואל הנגיד; א' דורון, שירת טודרוס הלוי אבולעפיה כהשתקפות של ניגודים תרבותיים – שירה עברית בספרד הנוצרית; ק' מוטה-פלסנסייה, עוד על הנוכחות היהודית בסלסטיניה; ג'ר' ליברמן, "חונן דלים", אלגוריה עצמית של מיגואל (דניאל לוי) מבדרוס; ר' שפר, סיפורי עם יהודיים-ספרדיים מן הבלקן ומאיטליה וקשריהם החברתיים היהודיים והלא-יהודיים; י"ג לוי ור' לויזומולט, מאדאם שרה – מדיום רוחני בין שני עולמות; פ' דיאזמאס, יהודים ואנוסים בספרות ספרדית; י' זרובבל, חלון ל"עולם נמוג" – סיפורת ההצלה הספרדית והרטוריקה של הזיכרון; מ"א כהן, תמטיקה יהודית, ובפרט ספרדית, ביצירת ארנסטו סבטו; אלחנן שריפי-אלואי, טיפולוגיה של סיפור אגדי של קדוש יהודי-מוסלמי במרוקו.

עיונים לשוניים: א' רודריג-שורצוולד, בחירת שפה ורב גונית בשפה לפני הגירוש ואחריו; ל' מינרביני, התפתחות נורמה בשיטה הגרפית של אלחמיאדו בספרד בימי הביניים; ט"ק הריס, קוד המרה ביהודית-ספרדית בת ומננו; ר' איגל, חכתייה כשפה דבורה באמזונה הברזילאית; ג'ז' אפלבאום, גידול בביטויים ספרדיים רב לשוניים; מ' סלאמה, טקסטים, הקשרים ותת-טקסט בבלידה המקראית היהודית-הספרדית אמנן ותמר.

מוזיקה ואמנות: ר' דייזיס, מנגינות של פיוט כמראות של שינוי חברתי בחארה כבירה בגריבה; י"ר כוון, בחזרה לעתיד – מסורות חדשות בשיר יהודי-ספרדי; צ' גיתאי, הדימוי של משה בהגדות ספרדיות; ב"ש גולדמן-אידה, כיסוי הראש של האשה הספרדייה בספרד ובאימפריה העות'מאנית. **סיכום – חינוך והעתיד של הלימודים הספרדיים:** ת' פרנק, המורשת הספרדית בתוכנית הלימודים היהודית – תוכניות מקובלות וכיוונים לעתיד. לדרך נלווה מפתח מפורט. אף כאן אין פרטים על המשתתפים בקובץ.

Hispania Judaica Bulletin — Articles, Reviews, Bibliography and Manuscripts on Sefarad. Editors: Yom Tov Assis & Raquel Háfney-Sperber, No. 1 (5758/1998), The Hebrew University of Jerusalem, Institute of Jewish Studies, 102 pp.

לפנינו גיליון ראשון של שנתון חדש, אשר נועד להביא לידיעת ציבור החוקרים והסטודנטים מידע מעורכן על פרסומים בכל השפות על אודות ההיסטוריה של היהודים בחצי האי האיברי. הגיליון הנוכחי מקיף את שנדפס בשנים 1995-1997. בכתב העת ארבעה מדורים:

א. ביקורת ספרים – בגיליון הנוכחי נידונים שלושה ספרים:

1. קלוד ד' סטוציינסקי מאוניברסיטת בראילן דן בספרו של אליהו ליפנר – Elias Lipiner, *Two Portuguese Exiles in Castile, Dom David Negro and Dom Isaac Abravanel* (Translated from Portuguese by Menahem Pariente), Hispania Judaica, Vol. 10. Jerusalem: The Magnes Press, The Hebrew University, 1997, 173 pp.

2. משה אורפלי מאוניברסיטת בראילן עוסק בספרו של פדרו אלפונסו דה הואסקה – Pedro Alfonso de Huesca, *Diálogo contra los judíos* (Introduction by John Tolan; Latin text prepared by Klaus-Peter Mieth; Spanish translation by Esperanza Ducay; co-ordination M. Jesús Lacarra-Larumbe) 9, Huesca, Instituto de Estudios Altoaragoneses, 1996, LVII, 408 pp.

3. רחל איבנושפרבר מן האוניברסיטה העברית מטפלת בסדרה על יהודי נאבארה: Navarra Judaica: *Los judios en el Reino de Navarra*, eds. Juan Carrasco, Fermin Miranda Garcia y Eloisa Ramirez Vaquero, Universidad Pública de Navarra, Departamento de Educación y Cultura del Gobierno de Navarra, 1994.
- ב. ביבליוגרפיה, הממוינת לשמונה חלקי משנה: ספרד (116 פריטים); אלאנדלוס [ספרד המוסלמית] (163 פריטים); מלכות אראגון (55 פריטים); מלכות קסטיליה (58 פריטים); נאבארה (8 פריטים); פורטוגל (34 פריטים); תרבות יהודית (קבלה, הלכה, ספרות, לשון, פרשנות ומדע) (76 פריטים+15 הפניות לאזכורים קודמים).
- ג. אוספים מוגדרים של כתבי יד וארכיונים. הפעם נסקרים כתבי היד שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. אלה ממוינים על פי המדורים הבאים: כתבי יד ודפוסים של המקרא; פרשנות המקרא; דקדוק הלשון העברית ומילונים; מנהג התפילה ושירת הקודש של יהודי ספרד; ההלכה בספרד; ר' משה בן מימון – רמב"ם; פילוסופיה, מוסר וקבלה; הקבלה בספרד; רפואה; מדעים; תעודות (בסך הכול 81 פריטים).
- ד. מידע על כנסים, תערוכות ופעילויות נוספות. מן הגיליון הבא ואילך יכלול כתב העת גם מאמרים. החוברת ערוכה בצורה נאה, ומשמשת דוגמה מופתית לביבליוגרפיה ממוינת, המוגשת במתכונת "ידידותית" וזמינה למשתמש. הגיליון הנוכחי אינו נקי מטעויות דפוס ומשגיאות. יש לקוות כי אכן יעלה בידי עורכי כתב העת להפיק מידי שנה חוברת מוקפדת ומועילה כדוגמת החוברת שלפנינו.

*

ארבעת הקבצים הללו והבולטין החדש מעמידים לרשות הקורא את חידושי המחקר בתחומים רבים, ולצד מידע נוסף שעדיין הולך ונחשף. הם עוד מועילים בשימוש בדיסציפלינות מגוונות, אשר מאפשרות לעיין בתולדות יהודי ספרד ובתרבותם מפרספקטיבות נוספות, מעשירות ומאתגרות.

נחם אילן

PEARLS

Rabbi Shelomo Tajer as Seen by His Community (155–156)

Benjamin Ben-David adds new data on Rabbi Shelomo Tajer, whose activity in Kokand, Central Asia, was discussed by Albert Kaganovitch in *Pe'amim* 79. This contribution inaugurates "Pearls," a new column in *Pe'amim*, devoted to short items and comments.

BOOK REVIEWS (157–162)

Robert Brody discusses Tizrah Z. Meacham's edition of *Sefer Ha-Bagrut le-Rav Shemuel ben Hofni Gaon* and *Sefer Ha-Shanim le-Rav Yehuda Ha-Cohen Rosh Haseder*.

Renée Levine Melammed reviews *Hebrews of the Portuguese Nation: Conversos and Community in Early Modern Amsterdam*, by Miriam Bodian.